

УДК 811.512.1543:81.373

Алиева Ф.Э.

ф.и.к., доцент

*Ош мамлекеттик университети***АКАДЕМИК Б.ОРУЗБАЕВА ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН МАСЕЛЕЛЕРИ:
ИЛИМИЙ КӨЗ КАРАШТАРЫ ЖАНА АТУУЛДУК ПОЗИЦИЯСЫ****Алиева Ф.Э.**

к.ф.н., доцент

*Ошский государственный университет***АКАДЕМИК Б. ОРУЗБАЕВА И ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА:
НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ И ГРАЖДАНСКАЯ ПОЗИЦИЯ****Aliyeva F. E,**

candidate of philological sciences,

Associate Professor

*Osh State University***ACADEMICIAN B. ORUZBAEVA AND ISSUES OF THE STATE LANGUAGE:
SCIENTIFIC VIEWS AND CITIZENSHIP POSITION**

Аннотация. Макалада кыргыз тил илиминин көрүнүктүү өкүлү, академик Б.Орузбаеванын мамлекеттик тил маселесине карата илимий жана жарандык көз караштары тууралуу сөз болот. Алардын азыркы учур менен үндөштүгүнө жана практикалык баалуулугуна көңүл бурулган.

Негизги сөздөр: окумуштуу-лингвист, диапазон, мамлекеттик тил, мыйзам, окутуу, идеология, этнос, мамлекет, расмий тил, тил саясаты

Аннотация. В статье говорится о научных и гражданских взглядах видного представителя кыргызского языкознания академика Б. Орузбаева по вопросу государственного языка. Обращено внимание на их актуальность и практическую ценность.

Ключевые слова: ученый-лингвист, диапазон, государственный язык, право, образование, идеология, этнос, государство, государственный язык, языковая политика.

Annotation. The article talks about the scientific and civil views of a prominent representative of Kyrgyz linguistics, Academician B. Oruzbaev, on the issue of the state language. Attention is drawn to their relevance and practical value.

Keywords: scientist-linguist, range, state language, law, education, ideology, ethnos, state, official language, language policy.

Кыргыз тил илиминде ири окумуштуу-лингвист, академик, КРнын илимине эмгек сиңирген ишмер Б. Орузбаеванын өзгөчө орду бар. Анын илимий эмгектеринин диапозону өтө кеңири: кыргыз тилинин грамматикасына, лексикологияга жана лексикографияга, кыргыз тилинин, жазуусунун тарыхына, кыргыз терминологиясына, тил аралык байланышка, кош тилдүүлүккө, тил илиминин жана түркологиянын проблемаларына арналган. Ошондой эле кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары калыптанышы, өнүгүшү тууралуу илимий көз караштарын жана атуулдук позициясын ачык билдирген мекенчил окумуштуу.

Бул макалада Б. Орузбаеванын “КРсынын мамлекеттик тили жөнүндөгү” мыйзамы кабыл алынгандан кийин жазылган эмгектерин негизги материал катары алдык. Бүт өмүрүн тилге арнаган окумуштуунун 1970-жылдардан тарта эне тилдин тагдырына күйүп, атуул катары да, илимпоз катары да жасаган иштерин изилдөөгө аракет кылдык.

Жогоруда аталган жылдары кыргыз тил кейиштүү абалга түшкөн. Ансыз да аз сандагы кыргыз мектептерде окутуу жалан орус тилине өткөрүлгөн. Окумуштуу мындай көрүнүштүн туура эмес экендигин ачык айтат. Бир жолу интервью берип жатып, кыргыз мектептерди кайрадан жандандыруу

керек, айрым бир адамдардын жеке кызыкчылыктары үчүн (карьера) кылган иштери туура эмес деп, кыргыз мектептерди баарын орусчалатуу ишинин башында турган А. Каниметов деген депутатка каршы сүйлөйт. Мунусу партиянын Борбордук Комитетине чейин жетип, идеологиялык ката катары бааланат. Ушундай кырдаалда турганына карабай Т. Усубалиевге тилибиздин азыркы абалын түшүндүрүп жазып кирет да, жетекчини ынандырат, натыйжада 8-9-класстарга кыргыз тилин кайра киргизилет. Кыргыз тили боюнча окуулукту Э. Абдылдаев, А. Жапаров менен авторлоштукта жазышат. Тил мыйзамын жазууда, кыргыз тил коомун түзүүдө башында турат (1).

1989-жылдын 23-сентябрында «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү» мыйзам кабыл алынат. Окумуштуу кыргыз тилине мамлекеттик статус берилгендигин канааттануу менен кабыл алды жана бышып жетилген маселе деп белгиледи: "Мыйзамдын..." кабыл алынышы – учурдун бышып жеткен маселелеринин бири эле. Анткени кыргыз жергесине Совет бийлиги орноп (1917-18-жылдардан баштап), андан көп узабай аймактык-саясий администрациялык өз алдынчалыкка ээ болгондон тарта (1924-ж.) эне тилибиздин жазма формасы түзүлүп, анын туундулары: эне тилдин өзгөчөлүктөрүнө негизделген алфавит, окутуп билим берүү, басма сөздүн тармактанып жайылышы, башкаруу-администрациялык иштерди жүргүзүүгө көркөм адабияттын жазма түрлөрүнүн кеңири кулач жайышы ж. б. өркүндөшү менен анын колдонулуу (функциясы) алкагы кеңейет. Эне тилибиздин мындай жаңыча сапаты ал жөнүндөгү илимдин, б. а. кыргыз тил илиминин да туулушуна негиз салып, анын өркүндөй баштоосу менен коштолот" (4) Андан ары тил феноменине токтолуп, анын этностун (улуттун, элдин) тагдыры, тарыхы менен терең байланышына башка өлкөлөрдө жашаган калктардын мисалында талдоо жүргүзөт. Этностордун тарыхый аренадан жоголушунун себеби: "1) табигый апаат; 2) согуш-чабыш; 3) ассимиляция – башка бир этностун курамына сиңип кетүү; 4) кулчулук. Булар тилдин унутулушуна алып келиши мүмкүн." (3:20) Жогорудагыдай себептерден улам испан жана араб тилдеринин айрым башка этностордун өз эне тилин сүрүп чыккандыгын, бул тилдердин саны менен этностордун санынын шайкеш келбей калгандыгына алып келген деген жыйынтык чыгарат.

Окумуштуу Б. Орузбаева тилдердин тагдырына оң таасир тийгизүүчү факторлор катары төмөнкүлөрдү эсептейт:

1. Уруу же эл категориясына көтөрүлгөн улуттук жамааттарда эне тилдин оозеки пикир алышуу (сүйлөшүү) милдетин кеңири аткара алышы; 2) Белгилүү аймакта ал тилде сүйлөгөн калктын санынын көптүгү; чарба жүргүзүү, алакалашууда дайыма кеңири колдонулушу; 3) Этностун кандайдыр өлчөмдө саясий-мамлекеттик, экономика жана маданият муктаждыктарын аткарууда үстөмчүл абалы; 4) Эне тилдин жашоо өмүрүн узарткан дагы бир чоң өбөлгө – отуруктуу турмуш жана ал тилдин жазма салтынын болушу; 5) Тилдердин жашоо өмүрүн узарткан дагы бир өбөлгө тил тектештиги; 6) Тил өмүрүнүн узактыгы этностун өмүр тагдырына түздөн түз байланыштуу эмес. (3:22) Тил туруктуулугу – анын жашоосун узарткан негизги фактор, өбөлгө.

Жогоруда келтирилген кыскача тезистер аркылуу окумуштуу-лингвист этнос менен тил бир жагынан ажырагыс түшүнүктөр экендигин, ошону менен бирге, алардын ар биринин өздүк дагы башка белгилери бар экендигин көптөгөн фактылар менен далилдеп, өзүнүн илимий көз карашын бекемдейт. Бул илимий корутундулар азыркы учур менен байланышып, эне тилди сактап, өнүктүрүүнүн зарылдыгын эскертип, өткөн тарыхтагы тилдердин, элдердин тагдыры тууралуу маалыматтардын мисалында окурманга жеткиргендиги менен баалуу, бүгүндө актуалдуу. Тил саясатынын өлкөдө туура коюлуп, күн тартибиндеги бышып жетилген маселеге тийиштүү көңүл бурулганын илимий талдоолор аркылуу колдоо деп түшүнсөк болот.

Өзү аздектеп өмүрүн арнаган иштин абалына тыкыр көз салып, процесстин жүрүшүнө илимдин адамы, атуул катары баа берип, үн кошуп турду. Жогорудагы аталган тил мыйзамы 2004-жылы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан жаңыланып (2), анда кыргыз тили мамлекеттик тил, ал эми орус тили расмий тил деп жарыяланган. Окумуштуу өзүнүн макаласында бул маселеге карата өзүнүн чечкиндүү, саясаттын көзүн менен караганда "калпыс" пикирин ортого салып, курч суроолорду коет:

1. «Мамлекеттик тил» жана «расмий тил» эки башка сөз айкаштары аркылуу аталганы менен (б. а. «государственный язык» \ «официальный язык») бир эле терминдик

түшүнүк; ошондуктан, эгер маселени депутаттар кайра талкуулап, бу жолу жогорудагы опузалардан чочулап, «орус тилине расмий статус» берилсин – деп чечип калса, Конституциянын 5-статьясынын мазмунунда пайда болуучу **маанилик (смысловой) карама-каршылыктан** кантип кутулаар экен?!

2. «Мамлекеттик тил» деген «расмийдин..» ордуна жүрө алабы, **анда эне тил үчүн «тойдо отуруп берүүчү генералдык» чендин (чиндин) зарылчылыгы барбы?**;

3. «Мамлекеттик тилди» (эне тилди) «Тил мыйзамынын» статьяларынан келип чыгуучу **функциялык милдеттеринен ажыратып, аны дискриминализациялоого дуушарлап салбайбызбы?**;

4. Аталган «Мыйзамга..» орчундуу **оңдоолор киргизүү зарылчылыгы пайда болбойбу?** (5:499) Окумуштуу бул маселенин депутаттар тарабынан кандай чечилерин алдын ала билип, жалпы элдик референдумга алып чыгуу сунушун киргизет. Бирок бул сунуш ошол кездеги бийлик тарабынан колдоо тапкан жок.

Окумуштуунун жогорудагы сын-пикиринин канчалык орундуу, орчундуу экенин турмуш өзү далилдеди. 2023-жылдын 31-майында жаңы «Тил мыйзамы» (3) кабыл алынып, аны ишке ашыруунун талаптары күчөтүлдү. Б. Орузбаеванын илимий ишмердиги менен жаран катары мекенчил, принципалдуу позициясы бири-бирин толуктап, шайкеш келип, аны адам, инсан катары да ачып турат.

“Тил мыйзамы” жана кыргыз тилинин жашоо, колдонулуу чөйрөсү” деген радио-маегинде айрым беренелерге байланыштуу проблемаларга токтолот. “Адегенде эле эне тил (улуттук тил) дегенде ар бир этностун атуулунун (жаран, граждaн) бүйрөсүн кызытуучу, ага кайдыгер карай албаган кырдаалдарга байланыштуу б. а. тил тагдыры жөнүндө кеп козгоого туура келет”, – деп баштап, эне тилдин колдонулуу маселесин козгойт. Кайчы пикир жаратып жаткан кырдаалдын себептерин көргөзөт:

1) Кыргызстандын калкынын көп улуттардан турушу жана тил жагынан кескин айырмалуулугу, алардын ортосундагы байланышты орус тили аткарып жаткандыгы; 2) улуттар аралык алакалашууда жергиликтүү титулдук калктын тилине ар тараптуу, туура (калыс) кам көрүлбөй жаткандыгы. Балтика боюндагы мамлекеттердин бир жактуу тил саясаттарына салыштырмалуу бизде, тилекке каршы, «Тил мыйзамы..» кабыл алынга-

нына 8 жыл болсо да, мурдагыдай эле кемчиликтер көп, алар четтетилмек тургай, айрым бир позициялар боюнча тереңдеп бара жатышы байкаларын баса көрсөтөт. (6:502, 503) Окумуштуунун кебинин төркүнү республикада бир жактуу тил саясаты жүргүзүлбөй жаткандыгын белгилөө, анын натыйжаларын көрсөтүүдө эле. Иш кагаздарынын абалын, эл шайлаган депутаттардын орус тилине расмий макам берүүнүн демилгелеп жаткандыгын сынга алат. Иш кагаздарынын орус тилинде даярдалып, анан кыргызчага формалдуу которулушу жазма тилибиздин жайылуусуна, ырааттуу улуттук нормаларына залака келтирип, натыйжада келечексиз, эч ким окубай турган, окуса да түшүнө албай турган «адабий тил болумуштун» үчүнчү бир түрүн жаратып жаткандыгын, чиновниктердин, айрыкча орус тилинде билим алгандар мыйзамды аткармак тургай саботажга өтүп алышкандыгын өкүнүү менен белгилейт. Ушул эле маегинде тил мыйзамын жандуу, калкыбыз гана эмес, бүтүн өлкөбүз – Кыргызстан үчүн кызмат кылып беришин камсыздоочу, анын коомдун алдыга кадам шилтеши үчүн чыныгы керек нерсе экендигин, ошондуктан анын кээ бир чет сынчылар айткандай «суверенизация эргүүсүнүн» гана туундусу эместигин айкын делилдөө жолунда кандай кедергилер бар? Башкача айтканда, тил мыйзамынын өзүндө, анын объектиси болгон адабий тилибиздин бүгүнкү кебете-кешпири кандай?, анын окутулуу абалы, окуу куралдары, адис-мугалимдерге кардарлыгы, тил илиминин өзүнүн абалы бул жагдайда тилчи-илимпоздор жамааты вазипаларын кандайча аткарып жатат? Ушул ж. б. маселелерде кандайдыр бир ырааттуу иш жүргүзүлүп жатабы, эне тил мугалимдерин, котормочу жана журналисттерди даярдоо жагынан учурда кандай маселелер бар? деген сыяктуу проблемаларга да жооп табуу коомчулугубуз үчүн кызыктуу болушу керек деген суроолорду коюп (6:504), кийинки макаласында (7) буга кененирээк токтолот.

Тезис түрүнө келтирсек, төмөнкү сунуштарды берген:

1. Кыргыз тилдүү орто мектептер үчүн мугалим-предметниктерди кыргыз тилинде окутуу, билим берүү. 2. Ар бир предмет боюнча тармактык терминологиялык (түшүндүрмө) сөздүктөрүн түзүү, жарыялоо; 3. ЖОЖдордо предметтер боюнча окуу куралдарына болгон каатчылыкты жоюу; 4. Айрым бир администрациялык чаралардын да күчөтүү; 5. Чиновниктерди аттестациялоо-

до эне тилди билүү деңгээлин аныктоо; 6. Орто мектептердин кайсы тилде экендигине карабай мамлекеттик тил боюнча бүтүрүү экзамендерин киргизүү; 7. ЖОЖго өтөөр алдында, бүтүрүп жатканда эне тил боюнча фронталдык жат жазуу салтын практикалоо. 8. Мектеп жана ЖОЖдор үчүн окуу куралдарын даярдоо менен кыргыз тилин окутуу, жайылтууда компьютердин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу багытында атайын пландар иштелип чыгышы зарыл (7:507,508)

Б. Орузбаеванын мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын ишке ашырылышына өбөлгө болорлук иштерди жүргүзүү сунуштарынын бир даары колго алынды десек болот. Жогорудагы тизменин 4-5-6-7-пунктары иш жүзүндө кадимкидей нугуна түшүп калды. 8-пункттагы сунушту “КЫРГЫЗТЕСТ” аткарууда. Албетте, жылыштар бар. Бирок коншу мамлекеттерге салыштырганда темп инерттүү. Мамлекеттик тилди окутуудагы өксүктөрдү толтурууда интеллигенция, окумуштуулар пассивдүү болууда десем жаңылышпайм. Академик Б. Орузбаеванын бир маегинде: «...Азыр кыргыз тилин окутуунун абалы өтө начар. Ушул тапта кыргызча лекциялар окулган аз эле факультеттер бар. Бул нерсе, албетте, мени өкүнүчкө салбай койбойт. Эх, эмнесин сурайсың, тил бул азаптуу нерсе. Тил деген бул – кара жумуш. Кадимки кетмен чаап иштеген менен эле барабар. Ал эми кетмен чабыш ар кимдин эле колунан келе бербейт...» – дегени адистер үчүн али алдыда көп иштер бар экенин эскертет (1).

Кыргыз тилин ЖОЖдордо окутуунун типтүү программасынын алигиче иштелип чыкпагандыгы, окутуу ишиндеги координациянын жоктугу, алдыңкы тажрыйба, окуу-у-

сулдук колдонмолорду пайдалануу боюнча алгылыктууларын үйрөнүү, жайылтуу азыр да көйгөй бойдон калууда. Эгер “Улуттук программада” көрсөтүлгөндөй мектеп – ЖОЖ – “КЫРГЫЗТЕСТ” ырааттуулугу сактала турган болсо, бирдиктүү талап, программа, окуу-усулдук колдонмолор иштелип чыгышы керек эле. Мамлекеттик тил улуттук, мамлекеттик кызыкчылыктын чордонунда турса, билим берүү мекемелери да өз ишмердүүлүгүндө жетекчиликке алууга тийиш. Окумуштуу тилчинин: «...мугалимдердин адистик жармачтыгы, окуу куралдарынын жоктугу мамлекеттик тилибиздин предметтик кадырын түшүрүп, анын бара-бара керексиз, пайдасыз убаракерчиликтин аренасына айланышына алып барчудай», – деген көрөгөчтүк менен айтылган сөзү (7:508) бүгүнкү күндүн чындыгы болуп калды. Учурда айрым ЖОЖдор кыргыз тилине жана адабиятына бөлүнгөн кредиттерди өзүм билемдик менен 50%га кыскартып да жиберди. Керкисинде да, кемигинде да бар дегендей, бул көйгөйлөрдү чечүү күн тартибинде. Улуттун келечегин, мамлекеттин өзөгүн тилсиз элестете албайбыз. Мындай маселелер жеке амбициялардын позициясынан эмес, улуттук, мамлекеттик кызыкчылыктардын пайдасына карай чечилиши туура болот.

Академик, тил илиминдеги залкар илимпоз Б.Орузбаеванын мамлекеттик тил маселесиндеги пикирлери, илимий корутундулары, сунуштары өз убагында айтылып, коомчулукта кызуу талкууларга объекти болгон. Алардын тууралыгын мезгил өзү тастыктап, улам жакшыртылып, жаңыланган мыйзамдарга идея болуп киргизилүүдө. Окумуштуунун көзү өтсө да, анын эне тилге кылган кызматы, көөнөрбөс илими, иштик-түү идеялары жашай бермекчи.

Адабияттар:

1. Академик Бүбүйна Орузбаева: Бүт өмүрүм эне тилге арналды. //Кыргыз туусу», 12.02.2010.
- 2.“Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын 2004-жылдын 2-апрелиндеги № 54 . (Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Жарчысы, 2004, № 7.
3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы. 2023-жылдын 17-июлу. №140. <https://cbd.minjust.gov.kg/112618/edition/1264993/kg>
4. Орузбаева Б. Этнос жана тил. Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: Г. Жамашева, А. Абасова. – Б.: «Принтэкспресс», 2019.
5. Орузбаева Б. Кыргыз тилинин мамлекеттик статусу, анын тегерегиндеги принципиалдуу маселелер. Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: Г. Жамашева, А. Абасова. – Б.: «Принтэкспресс», 2019.
6. Орузбаева Б. «Тил мыйзамы» жана кыргыз тилинин жашоо, колдонулуу чөйрөсү. Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: Г. Жамашева, А. Абасова. – Б.: «Принтэкспресс», 2019.
7. Орузбаева «Мамлекеттик тил» мыйзамы жана эне тилди окутуу. Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: Г. Жамашева, А. Абасова. – Б.: «Принтэкспресс», 2019.